

В.А. Изтаева* , **А.И. Досжанова** , **Л.Ж. Абжапарова**

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: iztaeva.venera@mail.ru

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТАРИХЫНДА ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Зерттеудің өзектілігі Ұлы Жібек жолының (ҰЖЖ) халықаралық қатынастар мен этномәдени дамудағы тарихи маңыздылығын зерттеудің қажеттілігімен айқындалады. Ұлы Жібек жолы Шығыс пен Батыс арасындағы сауда, дипломатиялық және мәдени байланыстардың қалыптасуында шешуші рөл атқарды. Қазіргі жаһандану жағдайында өркениеттер арасындағы тарихи өзара іс-қимыл тәжірибесін зерттеу Еуразия елдері арасындағы экономикалық және мәдени ынтымақтастық стратегияларын әзірлеуге көмектеседі. Сонымен қатар, оның тарихи рөлін терең талдау мәдени диффузия механизмдері, халықтар арасындағы өзара іс-қимыл және трансұлттық желілердің қалыптасуы туралы ғылыми білімді кеңейтуге ықпал етеді, бұл қазіргі заманғы тарихи ғылым мен халықаралық қатынастар тәжірибесі үшін өте маңызды.

Зерттеудің мақсаты – Ұлы Жібек жолының халықаралық қатынастардың этномәдени дамуына қосқан үлесін талдау, өркениетаралық байланыстар мен білім, технологиялар және мәдени құндылықтар алмасуының қалыптасуына әсерін анықтау. Сондай-ақ, зерттеу ҰЖЖ қызмет етуінің саяси-экономикалық контекстін және оның ықпал аймағындағы мемлекеттердің дамуына әсерін зерделеуге бағытталған.

Зерттеудің әдістемелік негізін тарихи-салыстырмалы талдау, жүйелік тәсіл, тарихи ретроспектива және компаративистика әдістері құрайды. Бұл әдістерді қолдану Ұлы Жібек жолында болған сауда, саяси және мәдени үдерістердің өзара байланысын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Кешенді пәнаралық тәсіл ежелгі сауда жолдарының экономикалық, әлеуметтік және мәдени аспектілерін ескеруге мүмкіндік береді, осылайша зерттеуді толығырақ және объективті етеді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – алынған нәтижелерді ҰЖЖ-ның тарихи бағыты бойындағы елдер арасындағы қазіргі заманғы экономикалық және мәдени ынтымақтастық стратегияларын әзірлеуде қолдану мүмкіндігінде. Тарихи тәжірибені талдау халықаралық өзара іс-қимыл механизмдерін тереңірек түсінуге ықпал етеді, бұл әсіресе Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» бастамасы сияқты Жібек жолын жаңғырту жөніндегі бастамалар аясында өзекті. Сонымен қатар, зерттеу материалдары білім беру мақсатында, атап айтқанда, халықаралық қатынастар тарихы, мәдениеттану және шығыстану бойынша оқу курстарын дайындауда пайдаланылуы мүмкін. Зерттеу сондай-ақ дипломаттар, халықаралық сауда және логистика саласындағы сарапшылар, сондай-ақ халықаралық ынтымақтастықты дамытуға қатысатын мемлекеттік құрылымдар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Осылайша, Ұлы Жібек жолын этномәдени дамудың факторы ретінде зерттеу халықаралық байланыстардың қалыптасуының тарихи заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді, сондай-ақ Еуразия аймағындағы қазіргі заманғы логистика мен сауда дипломатиясының дамуына ықпал етеді..

Түйін сөздер: Ұлы Жібек жолы, халықаралық қатынастар тарихы, Орталық Азия, Шығыс пен Батыс диалогы, Трансконтинентальды жоба, халықаралық сауда, көпмәдениеттілік үлгі.

V. Iztaeva*, A.I. Doszhanova, L. Abzhaparova

Kazakh Ablai Khan University of International Relations
and World Languages, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: iztaeva.venera@mail.ru

The Contribution of the Silk Road to Etnocultural Development in The History of International Relations

The relevance of the study is due to the importance of examining the historical significance of the Great Silk Road (GSR) in the context of international relations and ethno-cultural development. The Great Silk Road played a key role in establishing trade, diplomatic, and cultural ties between the East and the

West. In the modern era of globalization, studying the historical experience of civilizational interaction through the GSR helps to develop strategies for economic and cultural cooperation between the countries of Eurasia. Moreover, an in-depth analysis of its historical role contributes to expanding scientific knowledge about the mechanisms of cultural diffusion, interethnic interaction, and the formation of transnational networks, which is particularly important for contemporary historical science and the practice of international relations.

The aim of the study is to analyze the contribution of the Great Silk Road to the ethno-cultural development of international relations, to identify its impact on the formation of inter-civilizational contacts and the exchange of knowledge, technologies, and cultural values. The research is also aimed at studying the political and economic context of the GSR's functioning and its influence on the development of the states within its sphere of influence.

The methodological basis of the study includes historical-comparative analysis, a systematic approach, methods of historical retrospection, and comparative studies. The use of these methods allows for a comprehensive examination of the interconnection of trade, political, and cultural processes that took place along the Great Silk Road. A comprehensive interdisciplinary approach makes it possible to take into account the economic, social, and cultural aspects of the development of ancient trade routes, making the study more complete and objective.

The practical significance of the study lies in the possibility of applying the obtained results in the development of modern strategies for economic and cultural cooperation between the countries located along the historical route of the GSR. The analysis of historical experience contributes to a deeper understanding of the mechanisms of international interaction, which is particularly relevant in the context of initiatives to revive the Silk Road, such as China's "Belt and Road" project. Furthermore, the study materials can be used for educational purposes, particularly in the preparation of academic courses on the history of international relations, cultural studies, and Oriental studies. The research may also be useful for diplomats, experts in international trade and logistics, as well as for government agencies involved in the development of international cooperation.

Thus, the study of the Great Silk Road as a factor in ethno-cultural development allows for the identification of historical patterns in the formation of international contacts and also contributes to the development of modern logistics and trade diplomacy in the Eurasian region.

Keywords: Great Silk Road, history of international relations, Central Asia, East-West dialogue, Transcontinental project, international trade, multicultural model.

В.А. Изтаева*, А.И. Досжанова, Л.Ж. Абжапарова

Казахский университет международных отношений
и мировых языков имени Абылай-хана, Алматы, Казахстан

*e-mail: iztaeva.venera@mail.ru

Вклад этнокультурного развития Великого Шелкового пути в историю международных отношений

Актуальность исследования обусловлена важностью изучения исторического значения Великого шелкового пути (ВШП) в контексте международных отношений и этнокультурного развития. Великий шелковый путь сыграл ключевую роль в становлении торговых, дипломатических и культурных связей между Востоком и Западом. В современных условиях глобализации изучение исторического опыта взаимодействия цивилизаций через ВШП помогает вырабатывать стратегии экономического и культурного сотрудничества между странами Евразии. Кроме того, углубленный анализ его исторической роли способствует расширению научных знаний о механизмах культурной диффузии, взаимодействию народов и формировании транснациональных сетей, что особенно важно для современной исторической науки и практики международных отношений.

Цель работы – анализ вклада Великого шелкового пути в этнокультурное развитие международных отношений, выявление его влияния на формирование межкультурных контактов и обмена знаниями, технологиями и культурными ценностями. Исследование также направлено на изучение политико-экономического контекста функционирования ВШП и его влияния на развитие государств, находившихся в его зоне влияния.

Методологической основой исследования являются историко-сравнительный анализ, системный подход, методы исторической ретроспективы и компаративистики. Использование этих методов позволяет всесторонне изучить взаимосвязь торговых, политических и культурных процессов, происходивших на территории Великого шелкового пути. Комплексный междисциплинарный подход позволяет учитывать экономические, социальные и культурные аспекты развития древних торговых путей, делая исследование более полным и объективным.

Практическая значимость исследования заключается в возможности применения полученных результатов при разработке современных стратегий экономического и культурного сотрудниче-

ства между странами, расположенными на историческом маршруте ВШП. Анализ исторического опыта способствует более глубокому пониманию механизмов международного взаимодействия, что особенно актуально в контексте инициатив по возрождению Шелкового пути, таких как китайский проект «Один пояс – один путь». Кроме того, материалы исследования могут быть использованы в образовательных целях, в частности, при подготовке учебных курсов по истории международных отношений, культурологии и востоковедению. Исследование также может быть полезно для дипломатов, экспертов в области международной торговли и логистики, а также для государственных структур, занимающихся развитием международного сотрудничества.

Таким образом, исследование Великого шелкового пути как фактора этнокультурного развития позволяет выявить исторические закономерности формирования международных контактов, а также способствует развитию современной логистики и торговой дипломатии в Евразийском регионе.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, история международных отношений, Центральная Азия, диалог Восток-Запад, Трансконтинентальный проект, международная торговля, мультикультурная модель.

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы – Шығыс Азияны, Орталық Азияны, Таяу Шығысты, Еуропа мен Африканы байланыстыратын сауда жолдарының тарихи жүйесі. Оның ықпалы экономика мен саудадан әлдеқайда асып түсті, этномәдени алмасуға және халықаралық қатынастардың жаңа үлгілерінің қалыптасуына ықпал етті. Жібек жолы белсенді мәдени өзара әрекеттесу үшін жағдай жасады, оның аясында халықтардың көші-қоны, білім трансферті, діндер мен технологиялардың таралуы орын алды. Этносаралық араласу және көші-қон процестері Жібек жолы әртүрлі дәстүрлері мен тұрмыс-салты бар халықтарды біріктірді.

Соғдылар (иран тілді саудагерлер) Қытай, Үндістан және Парсы арасындағы делдалдық қызметте басты рөл атқарса, түркі тайпалары (Орта Азия көшпелілері) сауда жүйесіне бірігіп, тілдері мен дәстүрлерін таратады. XIII ғасырдағы моңғол жаулап алулары халықтардың қоныс аударуының күшеюіне және Шығыс пен Батыстың білім алмасуына ықпал етті. Әскери жорықтардан кейін мемлекеттер өз шаруашылығын дамыту үшін білікті шеберлерді көшірді (мысалы, Самарқандта қытай қолөнершілері жұмыс істеді). Нәтижесінде аралас этностар мен жаңа мәдени дәстүрлер пайда болды. Мысалы, түркі-соғды өзара әрекеттесуі Орталық Азиядағы қалалық түркі халықтарының пайда болуына әкелді. Діни-философиялық идеялардың берілуі Жібек жолы діндер мен философиялардың таралуының негізгі арнасына айналды: мысалы, буддизм Үндістаннан Орталық Азия арқылы Қытайға, Кореяға, Жапонияға тараса, (7 ғ.) зороастризм Қытайға еніп, кейін жергілікті дәстүрлермен араласып кетті. Ислам Орта Азия мен Еділ-Жайық өңіріне араб көпестерінің арқасында келді

(VIII-X ғғ.). Сонымен қатар несториандық христиандық бүкіл Орталық Азияда Қытайға дейін тарайды. Буддизм, зороастризм және христиандық элементтерін біріктірген манихейлік соғдылар мен ұйғырлар арасында күш алды.

Бұл процесс діни толеранттылыққа әкелді: Орталық Азия қалаларында мешіттер, храмдар мен ғибадатханалар қатар өмір сүре алды. Тілдер мен жазудың таралуы Жібек жолы тіл алмасуы мен жазудың дамуына ықпал етті: Соғды тілі Қытай, Иран және Орталық Азия арасындағы сауданың лингва франкасына айналды. Араб тілі аймақтың исламдануымен бірге таралып, ғылым мен дипломатияның тіліне айналды. Орталық Азияда қытай таңбалары қолданыла бастады. Парсы тілі мәдениет пен поэзия тілі ретінде кең тарайды (мысалы, Тимуридтер мемлекетінде). Бұл Орталық Азия, Кавказ және Парсы елдерінде қостілділік пен мәдени интеграцияның дамуына ықпал етті. Ғылыми білім мен технологияның трансферті Жібек жолы аймақтар арасындағы технологиялар мен ғылыми идеялардың айналымын қамтамасыз етті: мысалы, Қытайдан Еуропа мен Таяу Шығысқа компас, қағаз, фарфор, мылтық, жібек келді. Астрономиялық білім, нөл және ондық санау жүйесі туралы түсінік Үндістаннан тараса, Еуропаға Парсы мен Араб елдерінен медицина, алхимия және геометрия саласындағы жетістіктер келді. Араб және латын тілдеріне аударылған грек философтарының еңбектері арабтар арқылы Еуропаға еніп кетті. Бұл мұсылман әлеміндегі ғылыми прогреске және одан кейінгі Еуропадағы Ренессансқа негіз болды.

Ұлы Жібек жолындағы халықаралық қатынастар мен дипломатия Ұлы Жібек жолы ірі державаларды байланыстыратын дипломатиялық арнаға айналды. Қытай Хань әулеті Рим империясымен соғды делдалдары арқылы байланыс орнатты. Араб халифаты мен Византия жолдар-

ды бақылау үшін сауда келісімдерін жасады. Моңғол империясы (13 ғ.) *Rex Mongolica* – салыстырмалы бейбітшілік пен еркін сауда кезеңін қамтамасыз етті. XIV ғасырда Мин әулеті саяси байланыстарды нығайту үшін Орталық Азияға керуендер жіберді. Осылайша, Ұлы Жібек жолы ерте дипломатиялық механизмдер мен халықаралық құқықтың қалыптасуына ықпал етті. Экономикалық интеграция және мемлекеттерге әсері кәсіподақтар пайда болды (соғды, армян, еврей, араб саудагерлер гильдиялары). Самарканд, Бұхара, Қашқар, Бағдад қалалары халықаралық сауда орталықтарына айналды. Вексельдер мен несиелеудің алғашқы түрлері сияқты банктік механизмдер қалыптасты. Жібек жолы әртүрлі өркениеттердің нарықтарын байланыстыру арқылы жаһандық экономика концепциясын болжаған.

Құқықтық нормаларды құру және сауданы реттеу мәселесінде Қытайда, Парсыда және Византияда керуен саудасын реттейтін заңдар енгізілді. Моңғол империясы саудагерлердің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін заңдық кодекс – Ясаны бекітті. Араб халифаты сауда мүдделерін қорғау үшін шариғат заңдарын пайдаланды. Осылайша қазіргі халықаралық сауда ережелерінің прототиптері пайда болды. Ұлы Жібек жолы этномәдени даму мен халықаралық қатынастарға орасан зор ықпал етті, соның ішінде халықтардың араласуы, жаңа этникалық топтардың және кәсіпкерліктің пайда болуына, діндердің таралуы және көп мәдениетті қоғамдардың қалыптасуына, Қайта өрлеу дәуірінің негізін қалаған ғылыми білім мен технологияны дамытты. Дипломатияның және халықаралық сауданың дамуы, алғашқы халықаралық құқықтық нормалар мен экономикалық одақтардың құрылды. Жібек жолы Шығыс пен Батыс өркениетін байланыстыратын жаһандандудың бастаушысы болды. Оның этномәдени дамудағы және халықаралық қатынастардағы тарихи рөлі жалғасуда.

Зерттеу әдістемесі мен әдістері

Ұлы Жібек жолындағы зерттеулер тарихи, археологиялық, мәдени, экономикалық және саяси талдауды қамтитын әртүрлі әдістерді қолдану арқылы жүргізілді. Бұл әдістер оның этномәдени дамудағы рөлін және халықаралық қатынастар тарихын қайта құруға көмектесті. Бірінші, тарихи әдіс сауда жолдарын, дипломатиялық қарым-қатынастарды және мәдени алмасуды сипаттайтын жазба деректер мен жылнамаларды талдауға көмек берді. Қытай, араб, парсы,

византия және еуропалық деректердің деректеріне салыстырмалы талдау жасалынды.

Дипломатия мен сауданы зерттеу үшін қытай жылнамаларын (Таң әулетінің тарихы) және араб мәтіндерін (Әл-Масуди) салыстырылды. Марко Поло мен Ибн Баттутаның жазбаларын зерттеу маршруттары мен мәдени байланыстарды қалпына келтіруге мүмкіндік берді.

Археологиялық әдіс халықтардың қоныс аударуын, сауда және мәдени алмасуды растау үшін артефактілерді (тиындар, керамика, қолжазбалар, қабырға суреттері) зерттеуде қолданған материалдар көмек болды. Салыстырмалы әдіс әртүрлі аймақтардың мәдени дәстүрлерін, дипломатиялық тәжірибесін және экономикалық жүйелерін салыстыруға мүмкіндік берді. Осы аталған әдістерді қолдану Жібек жолының этномәдени дамудағы және халықаралық қатынастардағы рөлін қайта құруға мүмкіндік берді. Зерттеу әдістеріне шежірелер мен құжаттарды тарихи талдау, археологиялық әдіс (артефактілерді зерттеу), картографиялық талдау (маршруттарды қайта құру), этнолингвистикалық зерттеулер, сонымен қатар салыстырмалы және антропологиялық тәсілдер жатады.

Әдебиеттерге шолу

Ұлы Жібек жолы, сауда жолдарының ежелгі желісі, өзінің терең этномәдени дамуының арқасында халықаралық қатынастар бағытын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды, тауарлар алмасуға ғана емес, сонымен қатар әртүрлі өркениеттер арасында идеялардың, технологиялардың және көркемдік мотивтердің таралуына ықпал етті (Голизаде және т.б., 2019). Осы маршруттарда пайда болған өзара іс-қимыл мәдениеттердің синкретизміне әкелді, әр түрлі діндер бір-бірінен терминдер мен формаларды алып, әлемдік діндер тарихында ерекше құбылыс тудырды және Жібек жолын айырбас пен интеграцияның мәдени сахнасына айналдырды (Цзинфэн, 2020). Бұл күрделі айырбастау жүйесі саяси ландшафтқа айтарлықтай әсер етіп, дипломатияны, альянстарды және қақтығыстарды алға тартты, өйткені империялар мен патшалықтар пайдалы сауданы басқаруға және одан пайда табуға тырысты (Bin & Song, 2023). Табысты қарым-қатынас орнату үшін қажет мәдениетаралық қарым-қатынасты дамыту қазіргі жаһанданған әлемде әртүрлі мәдени ортадан шыққан адамдар өзара әрекеттесетін маңызды тақырыпқа айналды (Hong, 2023). Жібек жолы әр түрлі топтарға әртүрлі тілдерде сөйлеп, әртүрлі әдет-

ғұрыптарды ұстанған болса да, бір-бірімен қарым-қатынас жасау жолдарын табуға көмектесу арқылы осындай мәдениетаралық алмасуға ықпал етті (Zwierlein, 2015).

Моңғолия бейбітшілігі кезінде бүкіл Орталық Азияда ұзақ қашықтыққа сауданы тұрақтандырған Моңғол империясы сияқты империялардың жаулап алуы сауда мен мәдени алмасуды ілгерілетуде шешуші рөл атқарды (Гокмен және басқалар., 2020). Орталық Азияның ашылуы халықаралық ұйымдар мен ірі державалар үшін ортақ даму мақсатына айналды және өңірлік ынтымақтастыққа жәрдемдесу және көлік инфрақұрылымын дамыту бойынша көптеген жобалар басталды (Carganague, 2017). Көбінесе бұл жобалар елдер мен континенттерді біріктіруге бағытталған, ал басқаларын қоспағанда, қарапайым мәдениетаралық алмасу арқылы саяси билікті нығайтады (Анастасида, 2018). Бұл экономикалық әл-ауқат пен бәсекелестік ортада өсу үшін географиялық орынды тиімді пайдаланудың жаңа стратегияларын әзірлеу қажеттілігін көрсетеді (Usman et al., 2021). Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы қазіргі әдебиеттерде бағаланбауы мүмкін Интернет инфрақұрылымын қоса алғанда, инфрақұрылымды дамыту арқылы Қытайды Еуразиямен және Африкамен байланыстыруға бағытталған заманауи параллель ретінде қызмет етеді (хан және басқалар., 2018; Shen, 2018). Ол қатысушы елдер арасындағы сауда мен байланысты кеңейтуге бағытталған, бұл экономикалық өркендеуді уәде етеді, дегенмен кейбір бақылаушылар оны басқа елдерге экономикалық тұрғыдан тығыз байланыстыру арқылы Қытайдың Шетелдегі ықпалын кеңейту стратегиясы ретінде қарастырады (Goh, 2018; Pandit, 2019).

«Бір белдеу, бір жол» бастамасының бір бөлігін құрайтын Цифрлық Жібек жолы саяси, экономикалық және әлеуметтік салалардағы деректер мен коммуникацияларда үстемдік ету үшін жаңа технологияларды пайдаланады (Хеммингс, 2020). Мұны бүкіл әлемдегі бейбітшілікке және өзара тиімді ынтымақтастыққа ықпал ету әрекеті ретінде қарастыруға болады (Кан, 2021). Жоғары деңгейдегі саяси қолдау және саясатты дәйекті түрде ілгерілету арқылы «Бір белдеу, бір жол» бастамасы Қытай мен оған қатысқан елдер арасында көпір жасайды (Голизаде және т.б., 2020). «Бір белдеу, бір жол» бастамасының бір бөлігін құрайтын Цифрлық Жібек жолы саяси, экономикалық және әлеуметтік салалардағы деректер мен коммуникацияларда үстемдік ету үшін жаңа технологияларды пайдаланады (Хем-

мингс, 2020). Мұны бүкіл әлемдегі бейбітшілікке және тиімді ынтымақтастыққа ықпал ету әрекеті ретінде қарастыруға болады (Кан, 2021). Жоғары деңгейдегі саяси қолдау және саясатты дәйекті түрде ілгерілету арқылы «Бір белдеу, бір жол» бастамасы Қытай мен оған қатысқан елдер арасында көпір жасайды (Голизаде және т.б., 2020). Бастама инфрақұрылымды дамытуға және қатысушы елдер мен өңірлердегі сауда мен инвестициялар үшін кедергілерді жоюға бағытталған. «Бір белдеу, бір жол» бастамасы инфрақұрылымды дамытуға және қатысушы елдер мен аймақтардағы сауда мен инвестицияларға кедергілерді жоюға бағытталғанымен, ол сонымен қатар оның жобаларына байланысты ауқымды қарыз алу арқылы қарызға қызмет көрсету және тұрақтылық мәселелерін тудырады (Ghossein et al., 2021). Бастаманың сәттілігі мемлекеттік сатып алу процестерінің ашықтығына және Қытай мекемелері қаржыландыратын жобалар қытайлық компанияларға жиі берілетініне қарамастан, ақшаның құндылығы мақсаттарына жетуге байланысты.

«Бір белдеу, бір жол» сияқты бастамалар шеңберіндегі қаржылық ынтымақтастық егемендікті, аумақтық тұтастықты, шабуыл жасамауды, араласпауды, бейбіт қатар өмір сүруді, өзара тиімділік пен теңдікті көрсететін бірлескен құрылыс принципіне негізделген, бұл бейбіт қатар өмір сүрудің бес қағидасына сәйкес келеді (Улла және т.б., 2020).. Мұндай ауқым «Бір белдеу, бір жол» сияқты бастамалар шеңберіндегі қаржылық ынтымақтастық егемендікті, аумақтық тұтастықты, шабуыл жасамауды, араласпауды, бейбіт қатар өмір сүруді, өзара тиімділік пен теңдікті көрсететін бірлескен құрылыс принципіне негізделген, бұл бейбіт қатар өмір сүрудің бес қағидасына сәйкес келеді (Улла және т.б., 2020).. Мұндай ауқымды жобалар жаһандық ауқымда болып жатқан өзгерістерді ескеретін стратегиялық одақтар құруды талап етеді, бұл қазіргі өзара байланысты әлемдегі көреген көшбасшылықтың маңыздылығын көрсетеді (хан және басқалар., 2020). Бастама жаһандық бизнесті өзгерте алады және қатысушы елдерге көптеген артықшылықтар ұсынады (Хан және басқалар., 2020).

Жібек жолы бойындағы этномәдени алмасулар саяси құрылымдар мен басқаруға да айтарлықтай әсер етті.

Буддизмнің Үндістаннан Қытайға және Азияның басқа бөліктеріне таралуы саяси ой мен әлеуметтік нормаларға әсер ететін мәдениетті берудің айқын мысал Буддизмнің Үндістаннан

Қытайға және Азияның басқа бөліктеріне таралуы саяси ой мен әлеуметтік нормаларға әсер ететін мәдениетті берушы болып табылады. Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан әртүрлі империялар мен патшалықтар бір-бірінен әкімшілік тәж

Талқылау

Ұлы Жібек жолының (ҰЖЖ) этномәдени дамудағы және халықаралық қатынастардағы рөлі туралы мәселе әртүрлі ғылыми пәндер – тарих, археология, мәдениеттану, саясаттану және экономика салаларында кеңінен зерттелді. Әртүрлі ғалымдар бұл құбылыстың дипломатиялық, коммерциялық, діни және мәдени аспектілерін зерттеді. Әлемдік ғылымдағы Ұлы Жібек жолының зерттелуі батыс зерттеушілері Фердинанд фон Рихтгофен 1877 жылы «Жібек жолы» (Seidenstraße) терминін енгізген неміс географы болды. Жібек жолын Қытай мен Еуропаны байланыстыратын сауда жолы ретінде қарастырды. А.Германн (Альберт Херманн, XX ғ.) Жібек жолы картасын және оның географиясын зерттеген неміс зерттеушісі. Оазистер мен қалалардың (Самарқанд, Қашқар) стратегиялық рөлін атап көрсетті.

Рене Гроуссет (Франция) ҰЖЖ моңғол жаулап алулары және олардың халықаралық қатынастарға әсері контекстінде қарастырды. Оуэн Латтимор (АҚШ) «Дала империялары» мен олардың отырықшы өркениеттермен байланысын зерттеген американдық тарихшы. ҰЖЖ көшпенділер мен қалалық мәдениеттер арасындағы мәдени көпір ретінде қарастырылды. Джозеф Нидхэм (Ұлыбритания) Қытайдың Жібек жолы арқылы Еуропаға жеткізілген ғылым мен техникаға қосқан үлесін зерттеді (қағаз, мылтық, компас). Ресей зерттеушілері Николай Кулагин ҰЖЖ Шығыс пен Батыс арасындағы мәдени алмасу құралы ретінде қарастырды. Лев Гумилев Еуразия халықтарының этногенезіне Жоғары Жібек жолының әсерін талдай отырып, «құмарлық» ұғымын енгізді. Түркі көшпелілерінің қытай, парсы, византия өркениеттерімен қарым-қатынасын зерттеді. Б.Ғ.Ғафуров Орталық Азияның Жібек жолы жүйесіндегі рөлін зерттеді. Соғдылардың сауда және мәдени алмасудағы негізгі делдалдар ретіндегі маңыздылығын атап өтті. Қытай зерттеушілері Чжан Гуанда Жібек жолын ежелгі уақытта Қытайдың «жұмсақ күшінің» құралы ретінде қарастырған. Таң және Мин әулеттерінің керуен саудасын реттеу саясатын зерттеді. Лу Симиан буддизмнің таралуымен

байланысты жоғары экономика мектебінің рухани маңызын атап өтті. Сун Юнцян «Жаңа Жібек жолын» және оның тарихи жолдармен байланысын зерттейтін заманауи зерттеуші.

ҰЖЖ этномәдени ықпалын зерттеудің негізгі тәсілдері сауда-экономикалық тәсіл болды, сауданың этникалық топтардың араласуына әсерін талдады. Еуразиялық аймақтың экономикалық интеграциясын зерттеудегі негізгі еңбектерге Нидхэм (технология), Гафуров (Орталық Азия экономикасы), Латтимор (көшпелі сауда) еңбектерін жатқызамыз. Мәдени көзқарас мәселесі бойынша діндердің, тілдердің және өнердің таралуын зерттеулер болды. Ескерткіштерді, қабырға суреттерін, тоқыма үлгілерін талдау бойынша шыққан еңбектерге Чжан Гуанда (буддизм), Рене Гроуссет (моңғолдар және мәдениет) туралы еңбектер болды. Халықаралық шарттарды талдау моңғолша «Яса» дипломатияның құралы ретіндегі ҰЖЖ туралы зерттеулерді жатқызуға болады. Гумилевтің (далалық империялардың дипломатиясы), Лу Симиан (Қытай саясаты). ҰЖЖ зерттеулері экономика мен саудадан бастап саясат пен дінге дейін әртүрлі тақырыптарды қамтиды. Қазіргі ғалымдар, соның ішінде қытайлық және ресейлік зерттеушілер тарихи Жібек жолы мен «Белдеу мен жол» бастамасының байланысын зерттеп, оның ХХІ ғасырдағы геосаяси және мәдени мәнін сараптауда.

Ұлы Жібек жолы – әлем тарихындағы маңызды сауда жолдарының бірі ғана емес, мәдениеттер мен халықтардың өзара ықпалда. Ұлы Жібек жолы Орталық Азияның этномәдени дамуына үлкен әсер еткен. Бұл жол арқылы әртүрлі халықтар мен мәдениеттер арасында байланыс орнады, нәтижесінде аймақтағы өнер, тіл, дін, және дәстүрлер әртүрлі елдер мен ұлттардың ықпалымен байыды. Жібек жолы сауда, ғылым және білімнің таралуына ықпал етіп, мәдени алмасуды қамтамасыз етті. Осылайша, Ұлы Жібек жолы тек экономикалық қана емес, сонымен қатар мәдени байланыстарды нығайтуға да маңызды рөл атқарды.

Ұлы Жібек жолы – Шығыс пен Батыстың арасындағы тарихи жол, оның бастауы ғасырлар тереңінен бастау алады. Бұл жолдың ұлылығы тек экзотикалық тауарлармен алмасу жүйесінің қалыптасқандығында ғана емес, басқа да аспектілерде жатыр. Оның ықпалы уақыт пен география шеңберінен тыс кең ауқымға таралған, себебі бұл ежелгі сауда жолының мұрасы бүгінгі күннің шындығын болжаушы рөлін атқарды. Шынында да, Ұлы Жібек жолы Евразияның жүрегі болып табылатын кең аумақтың этномәдени

негізін құруда алғышарт болды, оның әртүрлі климаттық аймақтары мен табиғи ерекшеліктері бар. Дәстүр бойынша бұл жүрек Орталық Азия өңірі ретінде танылады. Мәдениеттердің, дәстүрлердің, діндер мен тілдердің сирек бірлігі дүниежүзілік ғалымдардың зерттеу объектісіне айналған. Бұл бірлік барлық деңгейде байқалды: саяси одақтардан бастап, өзара толықтыратын экономикалық нишаларға дейін, күнделікті өмірдің салттары мен тамақтану мәдениеті, тұрмыстық заттарға дейін. Әрине, антропологиялық тұрғыдан әртүрлі халықтардың осындай біртұтас одаққа қосылуын тек көршілес болу немесе мәдени конвергенциямен түсіндіру қиын.

Орталық Азия өзінің тарихи дамуында әрқашан транзиттік аймақ және Шығыс пен Батыстың өркениеттерінің кездесетін аймағы ретінде қарастырылды. Мұндай көзқарас бұл аймақты тәуелсіз тарихи субъект ретінде толық әрі кешенді зерттеуге мүмкіндік бермейді, әрі бұл еуроцентризм теориясының көрінісі болып табылады. Орталық Азия өңірі көптеген мәдени, ғылыми және техникалық жетістіктердің отаны болып табылады, олар адамзаттың жалпы мұрасына қосылды. Әсіресе маңызды және айқындаушы рөл атқарған Ұлы Жібек жолының жұмысы болды. Ұлы Жібек жолы адамзат өркениетінің феномені ретінде барлық халықтар үшін ортақ материалдық және рухани мұраны қалыптастырды. Ұлы Жібек жолының жұмысын зерттеу тарихы әрқашан әртүрлі авторлардың назарында болды және терең ежелгі кезеңдерден басталады. Антикалық авторлардың шығысқа қарай сауда жолы мен жібек саудасы туралы жазғандары Ұлы Жібек жолының түрлі атаулармен ерте кезеңде жұмыс істегенін болжауға мүмкіндік береді. Ұлы Жібек жолында өмір сүрген халықтар туралы деректер бұл жолдың әртүрлі кезеңдерін қайта құруға және анықтауға мүмкіндік береді.

Ұлы Жібек жолының феномені ХІХ ғасырда зерттеушілердің назарында болды, сол кезде олар өз халықтарының ата-бабаларын іздестіріп, Орталық Азияның тарихын зерттей бастады. Ұлы Жібек жолының және Орталық Азияның тарихына арналған көптеген зерттеулер бар, бірақ ХХ ғасырдың екінші жартысында ғана осы аймақтың тарихын толыққанды ғылыми зерттеу басталды. Зерттеу әдебиеті көп болуына қарамастан, әлі күнге дейін жан-жақты және сипаттамалық сипаттағы зерттеулердің жетіспеушілігі байқалады, бұл әртүрлі көзқарастардың пайда болуына себеп болуда. Әдетте, Ұлы Жібек жолының функцияларын тарихи тұрғыда қарастырғанда, зерттеушілер жерге байланған ауыл

шаруашылығы мәдениетіне көп көңіл бөледі, себебі бұл зерттеу үшін ыңғайлы және кеңестік тарихи ғылымның жалпы көзқарасына сәйкес, кочевник мәдениетіне «адамзаттың тұтынушысы» рөлі берілді. Ұлы Жібек жолының жалпы аймақтық мәдениетті қалыптастырудағы рөлі әлі жеткілікті зерттелмеген, әрі Орталық Азия халықтарының әртүрлі мәдениеттерінің ұқсастықтары мен ерекшеліктері көптен бері ғылыми зерттеулердің тақырыбы болып келеді. Бұл мәселеге қатысты зерттеулерде Ұлы Жібек жолының тарихи және мәдени мұраны біртұтас және кең ауқымда қалыптастырудағы рөлі назардан тыс қалды.

Өмірдің тарихы мен мәдениеті жеткілікті түрде жақсы зерттелген, негізгі оқиғалар мен даталар әлемдік тарих хронологиясына енді және әлемдік мәдениетте кеңінен ұсынылған. Орталық Азияның біртұтас өркениетінің тұрмысы, күнделікті өмірі және басқа да этнографиялық аспектілерін көрсететін барлық мәселелер әлі күнге дейін жеке зерттеу объектісі болып табылады. Дегенмен, осындай мәдени сәйкестіктің қалыптасуының генезисі әлі толық зерттелмеген. Орталық Азия халықтарының мәдени ұқсастығы мәселесі бұрыннан кеңінен зерттелген және егжей-тегжейлі қаралған, енді біз осы сәйкестіктің пайда болуы мен дамуының жолдарын қарастыруымыз керек. Әдетте, мұндай сұрақтар этнология аясында қарастырылады, себебі ортақ этникалық түбірлердің болуы сөзсіз, бірақ біз тек этнологиялық теориялар шеңберінен шығып, Ұлы Жібек жолының рухани мұрасы көп қырлы екенін ескеруіміз керек. Бұл мұра тек бір ғана ғылыми пән тұрғысынан сипатталуы мүмкін емес.

Бұл тұрғыда дүние жүзінің сауда жүйесіне ат берген тауардың, яғни жібектің отаны Қытайдың көзқарасы қызықты. Жібек – транскұрлықтық сауданың негізгі өнімі, оның Отаны Қытайда ерекше көзқарас қалыптасқан, мұнда Қытайдың әлемдік тарихтағы белсенді рөлі басты идея ретінде қарастырылады. Шынымен де, Ұлы Жібек жолының тарихын зерттейтін бай тарихи әдебиетке сүйенсек, Қытай тарихындағы оқиғалар көбінесе тек тарихи процестерді суреттеуге арналған фон ретінде қарастырылған.

Әлемдік сауда маршрутының қалыптасуы

Әлемдік сауда маршрутының қалыптасуына әкелген тарихи оқиғаларды тереңірек түсіну үшін, бұған дейін жұмыс істеген көне сауда жолдарын ескеру қажет. Олардың арасында “лазурит жолын” атап өткен жөн, ол Памирден басталып, Мысырға дейін жететін жол еді. Оның басты

өнімі лазурит болды, бұл минерал жоғары бағаланып, зергерлік бұйымдар жасау үшін қолданылды. Тағы бір әйгілі сауда жолы – Ахеменидтер кезеңіндегі “патшалық жол” болды, ол Кіші Азиядан басталып, Орталық Азияға дейін созылып, көптеген ғалымдардың пікірінше, Алтайға дейін жеткен. Бұл жол, өз кезегінде, македондық жаулап алу мен Александр Македонский империясын да басынан өткерді. Саяси мемлекеттер тез арада жергілікті ортада ериді, бірақ эллинистік мәдениет осы өңірде үстемдік етіп, көршілес аймақтардың дамуына әсерін тигізді. Сонымен қатар, танымал терракоталық әскерді жасаған кезде де эллинистік мәдениеттің ықпалы айқын көрінді. Осылайша, Батыс мәдениеті алғаш рет Қиыр Шығыста жергілікті тамырларын алды.

Қытайдың сауда жолдарындағы алғашқы ізашары әрі зерттеушісі Чжан Цянь болды, ол 138 жылы тек саяси мәселелерді шешу үшін жолға шыққанымен, болашақта Қытайдың Батыс шекарасымен қарым-қатынас стратегиясын алдын ала анықтады. Чжан Цянь тағы бір рет тұтқыннан босап, Орталық Азиядағы өз сапарынан кейін императорға толық баяндама жасап, сауда үшін ең ыңғайлы жолдарды көрсетті (Abuseitova, 2017a). Қытайға «аспандық» аттарды және олар үшін жем-шөп ретінде пайдаланылатын люцерна тұқымдарын алғаш әкелген де осы Чжан Цянь болды. Қытай жақын арада өз жем-шөбін өндіре бастады. Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы саяси байланыстар орнағаннан кейін, император жыл сайын ең кемінде бес миссияны Батысқа жіберіп, оларды бірнеше жүзден тұратын күзетшілер қадағалап отырды. Бұл миссиялар өздерімен бірге жібек пен металдан жасалған бұйымдарды алып, оларды аттар, нефрит, маржан және Орталық Азиядан шыққан басқа да тауарларға айырбастады. Қытай бұйымдары көбінесе жергілікті нарықта сатылмаған, олар қайтадан батысқа, Иран мен басқа да мемлекеттерге қайта сатылды. Жібектің ең ірі тұтынушысы Рим империясы және оның мұрагерлері, соның ішінде Византия болды. Жібек саудасын монополияға айналдырған Византия «күлақтар кезеңін» өткеріп, бір уақытқа дейін Жерорта теңізінің гегемонына айналды. Қытай тарихшыларының айтуынша: «...Парфияндар, олардың жері арқылы сауда жасалатын, жібек жасау техникасы туралы ештеңе айтпайтын еді, бірақ сауданың арқасында олар үлкен пайда табатын, сондай-ақ жібек жолдары арқылы өткен көптеген келесі әулеттер де солай жасаған» (Abuseitova, 2017b).

Ұлы Жібек жолының ұзындығы трансконтинентальды сауданың шыңына жеткен кезеңде

12 мың километрге жетті (Duyssen, 2017). Әрине, барлық маршрут сол заманның технологияларына сәйкес өтуге қиын болды, сондықтан көшпенділер тауарлар мен идеяларды тасымалдаудың негізгі тасымалдаушылары болды. Олардың жоғары мобильдігі мен саяси үстемдігі білім мен ақпараттың Батыстан Шығысқа таралуының негізін қалады.

Кушан мемлекеті кезеңінен бастап, Ұлы Жібек жолының саяси және экономикалық орталықтары сауданың шеткі аймақтарынан орталығына қарай ауысты. Қытай, Парфия мен Рим өзара байланыстарын тек жергілікті империялардың рұқсатымен дамытты. Бұл үрдіс уақыт өте келе күшейіп, ғұндар, аварлар және түріктер сияқты алғашқы көшпелі империялар өз мәдениеттерін дамыған көршілеріне тарата бастады.

Кушан империясы жаулап алу нәтижесінде Үндістаннан Афганистанға дейінгі аумаққа таралды, бірақ олардың жаулап алушылықтары уақыт өте Семиречье аймағына да жетті. Кушан мемлекеті жергілікті қолөнерді дамытуды қолдап, Қытайға аттар жеткізуді ұйымдастырып, бұл Хань әулетінің Орта Азияға жорықтарын бастауы мен Ұлы Жібек жолының бір бөлігін уақытша иемденуіне әкелді. Кушандардың жаңа қалалар салуы жергілікті сәулет өнерінің дамуына үлкен әсер етті.

Кушан кезеңінде негізгі тауар айналымы құрылып, Қытайға жүн маталар, кілемдер, лазурит және аттар әкелінді. Өз кезегінде Қытай жібек, темір, никель, тері, шай, қағаз, барут сияқты өнімдерін шығарды. Кушандар Үндістанмен де сауда жасай отырып, дәмдеуіштер мен хош иістер тасымалдады. Иран мен Рим жібек саудасының басты тұтынушыларына айналды, ол жерде жібек алтынға айырбасталды. Айта кетерлік жайт, алтын негізгі тауар болған арнайы сауда жолдары да болған. А. Сагдуллаев, В. Костецкий және Н. Норкуловтың айтуынша, бұл жол Құрамин және Алтай тауларындағы аңызға айналған байлықтар мен Зарафшан өзені арқылы Папу мен Заркентке бағытталған, ол жерде рудокөптер мен көшпенділер мекендеген (Yerekeshova, 2017). Ал А. Аскаровтың пікірінше, бұл жол Сібірге қарай өтіп, Давань (Ферғана) арқылы Иссык-Көл жағасымен өтетін алтын тасымалданытын жол болды (Lin, 2017). Мүмкін, осы екі жол да жұмыс істеген.

Күміс те саудада маңызды рөл атқарған, сондықтан күміс басты тауар болған сауда жолдарының болғаны таңқаларлық емес. Күмістің батысқа қайта сатылуына негізгі делдалдар Шығыс Еуропа мемлекеттері болды, оның ішінде

Хазар қағанаты мен Болғар мемлекеті де бар. Сондай-ақ, «күміс жолы» деп аталатын маршруттар болған, ол арқылы Орталық Азияның күмісі батысқа жеткізілген.

Орталық Азия әрдайым өзінің музыкалық өнерімен ерекшеленіп отырды. Ұлы Жібек жолы кезеңінде бұл аймақтың географиялық жағдайы музыкалық өмірдің дамуына үлкен әсерін тигізді. Орталық Азия тек делдал емес, музыкалық дәстүрлерді алмасу процесіне белсене қатысқан аймақ болды.

Аймақтың саяси ахуалы, яғни Орталық Азия, Шығыс Түркістан мен Солтүстік Үндістанның Кушан империясына (I – IV ғғ.), Эфталиттер мемлекетіне (V – VI ғғ.) және Түрік қағанатына (VI ғ. ортасы – VII ғ.) қосылуы, шығыс елдерімен байланыстардың нығаюына ықпал етті (Nasledniki, 1997). Бұл кезең этникалық және мәдени бірліктің күшеюіне, сондай-ақ Қытаймен байланыстардың нығаюына себеп болды.

Осылайша, Ұлы Жібек жолы әлем мәдениетінің дамуына зор әсерін тигізді деп айтуға болады. Қазақ даласы – сауда жолдары өткен аймақ болды. Сауда барысында көшпелі және отырықшы халықтардың шаруашылық және мәдени байланыстары жүзеге асырылды, түрлі ұлттардың рухани мәдениеттері араласып, бірікті. Бұл жағдай дала халқының мәдениетін байытып, ғылым, әдебиет және өнерде дарынды тұлғалардың шығуына негіз қалады.

Ұлы Жібек жолы Орталық Азияның этномәдени дамуы мен қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Бұл сауда жолы тек тауарлар мен идеялардың алмасу алаңы ғана емес, әртүрлі халықтардың мәдениеттерінің өзара ықпалдасуына, этникалық және мәдени бірліктің қалыптасуына ықпал еткен басты факторлардың бірі болды. Ұлы Жібек жолының мұрасы бүгінгі таңда Орталық Азияның біртұтас мәдени мұрасының ажырамас бөлігі ретінде сақталып, халықтар арасында өзара түсіністік пен мәдени байлықтың дамуына ықпал етуде.

Ұлы Жібек жолы – түрлі халықтар мен мәдениеттердің араласуына, мәдени және ғылыми құндылықтардың алмасуына себеп болған маңызды сауда артериясы. Бұл жол бойында орналасқан Орталық Азия аймағы, әртүрлі этникалық топтар мен мәдениеттердің тоғысқан жері ретінде бірегей этномәдени негіздің қалыптасуына ықпал етті. Ұлы Жібек жолы Орталық Азияның этномәдени дамуында айрықша рөл атқарды. Бұл жол мәдениеттердің өзара байланысын және халықтардың бір-бірімен ықпалдасуын қамтамасыз етіп, аймақтағы этникалық

және мәдени көптүрліліктің қалыптасуына ықпал етті. Ұлы Жібек жолының мұрасы бүгінгі күні Орталық Азияның мәдени тарихында маңызды орын алады.

Ұлы Жібек жолы Орталық Азияның этномәдени дамуы мен қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Бұл сауда жолы тек тауарлар мен идеялардың алмасу алаңы ғана емес, әртүрлі халықтардың мәдениеттерінің өзара ықпалдасуына, этникалық және мәдени бірліктің қалыптасуына ықпал еткен басты факторлардың бірі болды. Ұлы Жібек жолының мұрасы бүгінгі таңда Орталық Азияның біртұтас мәдени мұрасының ажырамас бөлігі ретінде сақталып, халықтар арасында өзара түсіністік пен мәдени байлықтың дамуына ықпал етуде. Ұлы Жібек жолы – түрлі халықтар мен мәдениеттердің араласуына, мәдени және ғылыми құндылықтардың алмасуына себеп болған маңызды сауда артериясы. Бұл жол бойында орналасқан Орталық Азия аймағы, әртүрлі этникалық топтар мен мәдениеттердің тоғысқан жері ретінде бірегей этномәдени негіздің қалыптасуына ықпал етті.

Ұлы Жібек жолындағы әлемдік мәдениет

Ұлы Жібек жолы тарихы әлемдік мәдениеттің қалыптасуы мен дамуына терең әсер еткен маңызды кезеңдерден тұрады. Бұл жол тек сауда мен экономикалық байланыстардың маңызды артериясы ғана емес, сондай-ақ әртүрлі халықтардың мәдениеттері мен дәстүрлерінің өзара араласуына мүмкіндік берген ауқымды аймақ болды. Орталық Азияның этномәдени негізі, оның түрлі халықтарының біртұтас тарихи даму процесі Ұлы Жібек жолының әсерімен қалыптасты. Осы жолдың бойында орналасқан аймақтар әртүрлі этникалық топтар мен мәдениеттердің кездесетін орталығы болды. Сондықтан Ұлы Жібек жолы – Орталық Азияның этномәдени ұйытқысы болып табылады.

Ұлы Жібек жолы бойындағы мемлекеттер мен халықтар арасындағы тұрақты сауда мен мәдени байланыстар олардың өзара ықпалдасуына негіз болды. Бұл аймақтың тарихи және мәдени тұрғыда біртұтас болуына зор ықпал еткен негізгі факторлардың бірі – көшпелі және отырықшы халықтар арасындағы қарым-қатынастар. Орталық Азияда көптеген түркі, иран, үнді, қытай және араб мәдениеттері бір-бірімен тығыз араласып, түрлі салаларда өзара мәдени, ғылыми және технологиялық жетістіктермен алмасу жүзеге асты.

Ұлы Жібек жолының қызметі тек сауданың ғана артериясы болмаған, сонымен қатар ол әртүрлі мәдениеттердің, тілдердің, діндердің

және дәстүрлердің араласу алаңы болды. Мұндай өзара ықпалдастық әртүрлі мәдениеттердің сіңісуіне, бір-бірінен үйренуге және ортақ рухани құндылықтарды қалыптастыруға ықпал етті. Әрбір ел өз мәдениетін, өнерін, дәстүрлерін Ұлы Жібек жолы арқылы таратып, өз тарихына жаңа жағын қосты. Осылайша, Ұлы Жібек жолы – тек сауда жолы емес, сонымен қатар Орталық Азия халықтарының этномәдени бірлігінің қалыптасуына ықпал еткен басты фактор болды.

Осылайша, Ұлы Жібек жолы Орталық Азияның этномәдени дамуындағы маңызды кезең болып саналады. Әр түрлі халықтар мен мәдениеттердің өзара әсері мен ықпалдасуы аймақтағы саяси, әлеуметтік және мәдени дамудың негізін қалауға мүмкіндік берді.

Қорытынды

Ұлы Жібек жолы – әлемнің ең көне және ең маңызды сауда жолдарының бірі. Бұл жол тек сауда байланыстарын ғана қамтамасыз етіп қойған жоқ, сонымен қатар әртүрлі халықтардың мәдениеттерінің алмасуына, ғылыми жетістіктерінің таралуына, діндер мен философиялық жүйелердің өзара ықпалдасуына үлкен ықпал етті. Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан Орталық Азия аймағы әрқашан түрлі этникалық топтар мен мәдениеттердің тоғысқан жері болды. Сондықтан, бұл аймақтың біртұтас этномәдени негізін қалыптастыруда Ұлы Жібек жолының ролі ерекше.

Ұлы Жібек жолы арқылы Қытайдан бастап, Үндістан, Иран, Орта Азия, Рим империясына дейін түрлі тауарлар мен идеялар, сонымен қатар өнер, діндер, ғылым мен технологиялар тарады. Бұл сауда жолы мәдениеттердің кездесетін алаңы болып, әртүрлі халықтар арасындағы өзара ықпалдастықты арттырды. Мысалы, буддизм Үндістаннан Қытайға тарады, ислам Орталық Азия мен Иранға жетті, ал христиан діні Рим империясынан Шығысқа тарады. Орталық Азияның көптеген халықтары көшпелі өмір салтын ұстанса, Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан отырықшы мәдениеттермен өзара байланыс орнатты. Бұл өзара мәдени ықпалдастықтың нәтижесінде көптеген мәдени жетістіктер қалыптасты: түрлі өнер түрлері, әдебиет, музыка, қолөнер және басқа да рухани құндылықтар.

Ұлы Жібек жолы арқылы Орталық Азияның мәдениеттері бір-бірімен араласып, көптеген этникалық топтар мен халықтардың біртұтас мәдени алаңға айналуына мүмкіндік берді. Қазақтар, өзбектер, қырғыздар, түріктер мен бас-

қа да халықтардың тарихы мен мәдениеті осы аймақта тоғысқан. Бұл этникалық және мәдени алмасу аймақтағы халықтардың мәдени байлығын арттырды және біртұтас этномәдени негіздің қалыптасуына ықпал етті. Ұлы Жібек жолы арқылы Орталық Азияға ғылыми білімдер мен технологиялар да жетті. Астрономия, математика, медицина, әдебиет және философия салаларында әртүрлі халықтар арасында өзара білім алмасу орын алды. Мысалы, арабтардан келген ғылыми жетістіктер мен грек философиясы Орталық Азия мен Қытайда өз ізін қалдырды.

Ұлы Жібек жолының тарихы мен мәдени мұрасы бүгінгі таңда Орталық Азияның этномәдени негізінің маңызды бір бөлігі болып табылады. Бұл аймақтағы халықтар мен мәдениеттердің өзара ықпалдастығы мен сіңісуі тек сауда ғана емес, сонымен қатар мәдени дамудың өзегін құрады. Ұлы Жібек жолы шын мәнінде сауда мен мәдени алмасудың маңызды алаңы болды, ол мыңдаған жылдар бойы әлемнің әртүрлі аймақтары арасындағы байланысты нығайтып, өркениеттердің дамуына әсер етті. Бұл жол тек тауарлар алмасу алаңы ғана емес, сонымен қатар Шығыс пен Батыс арасындағы мәдени көпір болып та қызмет атқарды. Орталық Азияның географиялық орны, оның континенттер қиылысында орналасуы, осы аймақта маңызды сауда жолдарының дамуына ықпал етті. Бұл өңірде халықтардың қоныс аударуы, сауда ғана емес, сонымен қатар идеялар, діндер мен технологиялардың алмасуы орын алды. Караван жолдарының жүйесі уақыт өте өзгергенімен, Самарқанд, Бұқара, Ташкент сияқты қалалар сауда мен мәдениет орталықтары ретінде экономикалық дамудың көрінісіне айналды.

ЮНЕСКО 1987 жылы «Жібек жолы» бағдарламасын қабылдай отырып, бұл тарихи мұраны сақтау мен оның мәдени маңыздылығын әлемге танытуға ерекше көңіл бөлді. Бұл шара Ұлы Жібек жолына деген назарды күшейтті және бұрын бір-бірінен алыста орналасқан елдер арасындағы мәдени байланыстар мен түсіністікті нығайтуға ықпал етті.

Орталық Азия ешқашан әлемдік мәдениеттің негізгі орталықтарынан, жақын орналасқан елдерден (Шумер, Ассирия, Иран, Үндістан) оқшауланбаған. Сонымен қатар, бұл аймақ Кавказдан, Жерорта теңізінен, Еділ өзенінен, сондай-ақ қазіргі Ресей мен Қазақстанның оңтүстігінде мекендеген көшпелі тайпалармен байланысқа түскен. Алайда, үшінші мыңжылдықтың басында адамзат жаңа ынтымақтастық жолдарын іздеуге немесе даму жолындағы ұмытылған байланыс-

тарды қайта қалпына келтіруге қажеттілік туындады. Ұлы Жібек жолын кешенді зерттеу барысында XIX ғасырда Ресей мен Англия арасында Орталық Азиядағы ықпал аймақтары үшін бәсекелестік байқалды. Қазіргі уақытта Орталық Азия елдері үшін негізгі сын-қатерлер – мемлекет құрылымын қалыптастыру, Ауғанстан мен Пәкістандағы қарулы топтар мен террористік ұйымдар, постсоветтік елдердегі содырлар, есірткі саудасы, этникалық қақтығыстар, су-энергетикалық мәселелер.

Ресей Орталық Азиядағы көлік жобаларын жүзеге асыруға қызығушылық танытады, алайда қазіргі таңда бұл аймақта Қытай басымдық алады. Бұған қоса, Ресей, Қазақстан және Беларусь арасындағы Кеден одағы Қытай мен Орталық Азия аймағына жақындап, Қазақстан арқылы кіріп кеткен. Қытай да энергетикалық ресурстарды тасымалдау жолдарын қауіпсіздендіруге мүдделі. Сонымен қатар, Қытай Азия мен Еуропа арасындағы жаңа жол – жылдам жолды және «континентальды көпірлер» бағдарламасы аясында бірнеше жобаларды іске асыруда. Бұл жобалар Қытайды Евразия, Шығыс Еуропа және Жерорта теңізімен байланыстырады. Осы бас-тамаларды жаңа заманның Жібек жолын қайта жаңғыртуға деген әрекет ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, Индия да «Жаңа Жібек жолының» дамуына жанама қызығушылық танытады, бірақ бұл қызығушылық Қытаймен және ислам елдерімен күрделі қатынастарға байланысты шектеледі.

Ресей мен Қытаймен қатар, бұл аймақтағы ең белсенді ойыншылардың қатарына Қазақстан да жатады. Осы үш ел «Жаңа Жібек жолы» жобасын іске асыру бағытында нақты қадамдар жасауда. «Жаңа Жібек жолы» жобасының пайда болуы Қытайдың жаңа форматтағы халықаралық ынтымақтастықты ұсынуымен байланысты. Қытай орталықтанған модельде этникалық

мәселелер тек шеткі, қосалқы мәселе ретінде қарастырылады. Бұл жерде қытайлар дәстүрлі түрде «варварларға әлсіз басқарушылық» әдісін қолдана отырып, этникалық және мәдениаралық өзара әрекеттесудің мәселелерін прагматикалық тұрғыдан шешуге тырысады. Шындығында, этникалық эссенциализм идеясы (оның кез келген түрінде) қытайларға тым бөтен. Қытайдың өз идентичности этникалық емес, географиялық, орталықтанған түсініктермен байланысқан. Сонымен қатар, қытайлар ұлттық азшылықтар тарапынан этникалық өзіндік сана сезімінің көріністеріне төзімді, бірақ олардан ханьдық гегемонияға деген адалдықты сақтауды талап етеді.

Трансконтинентальды жобаны жүзеге асыру жағдайында Қытайдың серіктестеріне деген қарым-қатынасы мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан архетиптен түбегейлі өзгеше болатынын күту қиын. «Жаңа Жібек жолы» Қытайдың әлемдік немесе континенттік көшбасшы ретіндегі мәртебесіне қайта оралуын білдіріп қана қоймай, сонымен бірге жеке адамның рухани философиясынан мәдени ландшафт философиясына, ішкі кеңістіктен сыртқы кеңістікке өту үрдісін көрсетеді.

Трансконтинентальды жобаларды, мысалы, «Жаңа Жібек жолы» жобасын жүзеге асыру жағдайында, көпмәдениеттілік модельінің орнына қытайцентризмге негізделген мәдениетаралық өзара әрекеттесу моделі келуі мүмкін. Бұл модель этникалық мәдениетті назардан тыс қалдырады. Соның нәтижесінде этникалық мәселелерге деген қызығушылық әлеуметтік зерттеулерде төмендеуі мүмкін. Бұл дегеніміз, Еуропалық философиялық дәстүрге тән азаматтық келісім мен әл-ауқатты этникалық мәдениеттер арасындағы диалогтың құрылуымен байланыстыру идеясы ХХІ ғасырдың сын-қатерлері жағдайында ешқандай сұранысқа ие болмай қалуы ықтимал.

Әдебиеттер

Абусеитова, М. Х. (2017). Новые архивные материалы по истории религии в Центральной Азии. В М. Х. Абусеитова (Ред.), Религии Казахстана и Центральной Азии на Великом Шелковом пути: Сборник материалов международной научно-практической конференции (с. 64-71). Алматы: Издательство.

Абусеитова, М. Х. (2017). Written sources and artifacts on the history of Islam in Kazakhstan and Central Asia. В Материалы международной конференции «Центральная Азия – Арабский мир: взаимосвязь истории и культуры» (с. 1-265). Алматы: Издательство.

Дуйсен, Г. М. (2017). Сакральный туризм на казахстанском маршруте Шелкового пути. В М. Х. Абусеитова (Ред.), Духовное наследие и взаимовлияние культур на Великом Шелковом пути: Сборник статей (с. 65-73). Алматы: Издательство.

Ерекешева, Л. Г. (2017). Исторический дискурс и специфика интерпретации: российские картографические материалы XVIII века. В М. Х. Абусеитова (Ред.), Духовное наследие и взаимовлияние культур на Великом Шелковом пути: Сборник статей (с. 37-46). Алматы: Издательство.

- Линь, М. (2017). 15 лекций об археологии Великого шелкового пути (А. А. Перлова, Пер.). Москва: Международная издательская компания «Шанс».
- Наследники Шёлкового пути. (1997). Узбекистан – Штутгарт, Лондон: Изд. edition hansjorg mayer.
- Anastasiadou, I. (2018). Iron Silk Roads: the geopolitics of past and present initiatives for the revival of Eurasian trade through overland transport corridors. *Cambridge Journal of Regions Economy and Society*, 12(1), 57. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsy035>
- Bin, & Song. (2023). The Social and Cultural Exchange and the Conversions of Different Religions along the Trade Routes When then Trading Groups Intermingled. *SHS Web of Conferences*, 163, 1033. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202316301033>
- Carcanague, S. (2017). Opening up central Asia: Competition between regional initiatives. *Revue Internationale et Strategique*, 3, 123. https://www.cairn-int.info/article-E_RIS_107_0123--opening-up-central-asia.htm
- Gholizadeh, A., Madani, S. A., & Saneinia, S. (2020). Analyzing Pakistan's Goeconomic and Geopolitical Importance to BRI. *The Journal of Social Sciences Research*, 62, 147. <https://doi.org/10.32861/jssr.62.147.153>
- Gholizadeh, A., Saneinia, S., & Zhou, R. (2019). Belt and Road Initiative (BRI) as a Turning Point on China's Infrastructure Interconnection and Talent Exchange: Case of High-Speed Railway. *Journal of Social and Political Sciences*. <https://doi.org/10.31014/aor.1991.02.04.136>
- Ghossein, T., Hoekman, B., & Shingal, A. (2021). Public Procurement, Regional Integration, and the Belt and Road Initiative. *The World Bank Research Observer*, 36(2), 131. <https://doi.org/10.1093/wbro/lkab004>
- Goh, S. N. (2018). China's Belt and Road Initiative: An Overview of Developments. *China and the World*, 1(2), 1850010. <https://doi.org/10.1142/s2591729318500104>
- Gokmen, G., Vermeulen, W. N., & Vézina, P. (2020). The imperial roots of global trade. *Journal of Economic Growth*, 25(1), 87. <https://doi.org/10.1007/s10887-020-09174-7>
- Hemmings, J. (2020). Reconstructing Order: The Geopolitical Risks in China's Digital Silk Road. *Asia Policy*, 15(1), 5. <https://doi.org/10.1353/asp.2020.0002>
- Hong, S. (2023). EXPLORING THE SIGNIFICANCE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION FOR THE SUCCESS OF THE BELT AND ROAD INITIATIVE (BRI). *Pakistan Journal of International Affairs*, 6(2). <https://doi.org/10.52337/pjia.v6i2.759>
- Jingfeng, T. (2020). The Spread and Integration of Religious Culture Along the Eastern Silk Road. *Journal of Cultural and Religious Studies*, 8(3). <https://doi.org/10.17265/2328-2177/2020.03.005>
- Kang, S. (2021). Research on Culture and Creative Product Design Based on Computer-Aided Innovation from One Belt One Road Perspective. *Journal of Physics Conference Series*, 1744(3), 32224. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1744/3/032224>
- Khan, M. K., Sandano, I. A., Pratt, C. B., & Farid, T. (2018). China's Belt and Road Initiative: A Global Model for an Evolving Approach to Sustainable Regional Development. *Sustainability*, 10(11), 4234. <https://doi.org/10.3390/su10114234>
- Khan, S., Hong, Z., & Hussein, A. S. F. (2020). China Pakistan Economic Corridor (CPEC): an Assessment of Socio-economic and Geo-political Concerns for Future Planning. 100. <https://doi.org/10.1145/3414752.3414758>
- Pandit, K. (2019). Belt and Road Initiative: Prospects for Nepal-China Cooperation. *Social Inquiry Journal of Social Science Research*, 1(1), 67. <https://doi.org/10.3126/sijssr.v1i1.26917>
- Shen, H. (2018). Building a Digital Silk Road? Situating the Internet in China's Belt and Road Initiative. *International Journal of Communication*, 12, 19. <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/8405>
- Ullah, A., Jan, N., & Liu, X. (2020). Impact of Financial Cooperation under the Belt and Road Initiative on the Global Economy. *International Journal of Innovative Science and Research Technology (IJSRT)*, 5(8), 1010. <https://doi.org/10.38124/ijisrt20aug499>
- Usman, M., Shaique, M., Ahmad, I., Khan, S., & Husnain, M. (2021). Connectivity is the shortcut to prosperity: helping hand for iron brother (巴铁)- Economic impact of CPEC. *Journal on Innovation and Sustainability RISUS*, 12(1), 152. <https://doi.org/10.23925/2179-3565.2021v12i1p152-158>
- Zwierlein, C. (2015). Religion and trade: cross-cultural exchanges in world history, 1000–1900. *Mediterranean Historical Review*, 30(2), 177. <https://doi.org/10.1080/09518967.2015.1117212>

References

- Abuseitova, M. Kh. (2017). Novye arkhivnye materialy po istorii religii v Tsentral'noy Azii. In M. Kh. Abuseitova (Ed.), *Religii Kazakhstana i Tsentral'noy Azii na Velikom Shelkovom puti: Sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii** (pp. 64-71). Almaty: Izdatel'stvo. [in Russian]
- Abuseitova, M. Kh. (2017). Written sources and artifacts on the history of Islam in Kazakhstan and Central Asia. In *Materialy mezhdunarodnoy konferentsii «Tsentral'naya Aziya – Arabsky mir: vzaimosvyaz' istorii i kul'tur* (pp. 1-265). Almaty: Izdatel'stvo. ([in Russian]
- Duyssen, G. M. (2017). Sakral'nyy turizm na kazakhstanskom marshrute Shelkovogo puti. In M. Kh. Abuseitova (Ed.), *Dukhovnoe nasledie i vzaimovliyanie kul'tur na Velikom Shelkovom puti: Sbornik statey* (pp. 65-73). Almaty: Izdatel'stvo[in Russian]
- Yerekesheva, L. G. (2017). Istoricheskiy diskurs i spetsifika interpretatsii: rossiyskie kartograficheskie materialy XVIII veka. In M. Kh. Abuseitova (Ed.), **Dukhovnoe nasledie i vzaimovliyanie kul'tur na Velikom Shelkovom puti: Sbornik statey** (pp. 37-46). Almaty: Izdatel'stvo. [in Russian]
- Lin, M. (2017). 15 leksiyy ob arkeologii Velikogo shelkovogo puti* (A. A. Perlova, Trans.). Moscow: Mezhdunarodnaya izdatelskaya kompaniya «Shans». [in Russian]
- Nasledniki Shelkovogo puti. (1997). Uzbekistan – Stuttgart, London: Izd. edition hansjorg mayer. [in Russian]

- Anastasiadou, I. (2018). Iron Silk Roads: the geopolitics of past and present initiatives for the revival of Eurasian trade through overland transport corridors. *Cambridge Journal of Regions Economy and Society*, 12(1), 57. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsy035>
- Bin, & Song. (2023). The Social and Cultural Exchange and the Conversions of Different Religions along the Trade Routes When then Trading Groups Intermingled. *SHS Web of Conferences*, 163, 1033. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202316301033>
- Carcanague, S. (2017). Opening up central Asia: Competition between regional initiatives. *Revue Internationale et Strategique*, 3, 123. https://www.cairn-int.info/article-E_RIS_107_0123--opening-up-central-asia.htm
- Gholizadeh, A., Madani, S. A., & Saneinia, S. (2020). Analyzing Pakistan's Geoeconomic and Geopolitical Importance to BRI. *The Journal of Social Sciences Research*, 62, 147. <https://doi.org/10.32861/jssr.62.147.153>
- Gholizadeh, A., Saneinia, S., & Zhou, R. (2019). Belt and Road Initiative (BRI) as a Turning Point on China's Infrastructure Interconnection and Talent Exchange: Case of High-Speed Railway. *Journal of Social and Political Sciences*. <https://doi.org/10.31014/aior.1991.02.04.136>
- Ghossein, T., Hoekman, B., & Shingal, A. (2021). Public Procurement, Regional Integration, and the Belt and Road Initiative. *The World Bank Research Observer*, 36(2), 131. <https://doi.org/10.1093/wbro/lkab004>
- Goh, S. N. (2018). China's Belt and Road Initiative: An Overview of Developments. *China and the World*, 1(2), 1850010. <https://doi.org/10.1142/s2591729318500104>
- Gokmen, G., Vermeulen, W. N., & Vézina, P. (2020). The imperial roots of global trade. *Journal of Economic Growth*, 25(1), 87. <https://doi.org/10.1007/s10887-020-09174-7>
- Hemmings, J. (2020). Reconstructing Order: The Geopolitical Risks in China's Digital Silk Road. *Asia Policy*, 15(1), 5. <https://doi.org/10.1353/asp.2020.0002>
- Hong, S. (2023). EXPLORING THE SIGNIFICANCE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION FOR THE SUCCESS OF THE BELT AND ROAD INITIATIVE (BRI). *Pakistan Journal of International Affairs*, 6(2). <https://doi.org/10.52337/pjia.v6i2.759>
- Jingfeng, T. (2020). The Spread and Integration of Religious Culture Along the Eastern Silk Road. *Journal of Cultural and Religious Studies*, 8(3). <https://doi.org/10.17265/2328-2177/2020.03.005>
- Kang, S. (2021). Research on Culture and Creative Product Design Based on Computer-Aided Innovation from One Belt One Road Perspective. *Journal of Physics Conference Series*, 1744(3), 32224. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1744/3/032224>
- Khan, M. K., Sandano, I. A., Pratt, C. B., & Farid, T. (2018). China's Belt and Road Initiative: A Global Model for an Evolving Approach to Sustainable Regional Development. *Sustainability*, 10(11), 4234. <https://doi.org/10.3390/su10114234>
- Khan, S., Hong, Z., & Hussein, A. S. F. (2020). China Pakistan Economic Corridor (CPEC): an Assessment of Socio-economic and Geo-political Concerns for Future Planning. 100. <https://doi.org/10.1145/3414752.3414758>
- Pandit, K. (2019). Belt and Road Initiative: Prospects for Nepal-China Cooperation. *Social Inquiry Journal of Social Science Research*, 1(1), 67. <https://doi.org/10.3126/sijssr.v1i1.26917>
- Shen, H. (2018). Building a Digital Silk Road? Situating the Internet in China's Belt and Road Initiative. *International Journal of Communication*, 12, 19. <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/8405>
- Ullah, A., Jan, N., & Liu, X. (2020). Impact of Financial Cooperation under the Belt and Road Initiative on the Global Economy. *International Journal of Innovative Science and Research Technology (IJISRT)*, 5(8), 1010. <https://doi.org/10.38124/ijisrt20aug499>
- Usman, M., Shaique, M., Ahmad, I., Khan, S., & Husnain, M. (2021). Connectivity is the shortcut to prosperity: helping hand for iron brother (巴铁)- Economic impact of CPEC. *Journal on Innovation and Sustainability RISUS*, 12(1), 152. <https://doi.org/10.23925/2179-3565.2021v12i1p152-158>
- Zwierlein, C. (2015). Religion and trade: cross-cultural exchanges in world history, 1000–1900. *Mediterranean Historical Review*, 30(2), 177. <https://doi.org/10.1080/09518967.2015.1117212>

Авторлар туралы мәлімет:

Изтаева Венера Амангельдиевна – саясат ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетіндегі қазіргі заманғы Қазақстан тарихы және дүниетанымдық пәндер» кафедрасының доценті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: iztaeva.venera@mail.ru).

Досжанова Акмарал Ивановна – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетіндегі қазіргі заманғы Қазақстан тарихы және дүниетанымдық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aktmaral.doszhanova@mail.ru).

Абжапарова Лаура Жексембаевна – Ph.D., Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетіндегі халықарақаралық қатынастар кафедрасының доценті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: laura_zh83@mail.ru).

Информация об авторах:

Изтаева Венера Амангельдиевна – кандидат политических наук, доцент кафедры современной истории Казахстана и мировоззренческих дисциплин Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылайхана (Казахстан, г. Алматы, e-mail: iztaeva.venera@mail.ru).

Досжанова Акмарал Ивановна – старший преподаватель кафедры современной истории Казахстана и мировоззренческих дисциплин Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай-хана (Казахстан, г. Алматы, e-mail: aktmaral.doszhanova@mail.ru).

Абжапарова Лаура Жексембаевна – Ph.D., доцент кафедры международных отношений Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай-хана (Казахстан, г. Алматы, e-mail: laura_zh83@mail.ru).

Information about the authors:

Iztayeva Venera Amangeldievna – Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Modern History of Kazakhstan and Philosophical Disciplines of the Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages (Kazakhstan, Almaty, e-mail: iztaeva.venera@mail.ru).

Doszhanova Akmaral Ivanovna – Senior lecturer at the Department of Modern History of Kazakhstan and Philosophical Disciplines of the Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages (Almaty, Kazakhstan, E-mail: akmaral.doszhanova@mail.ru).

Abzhaparova Laura Zheksemaevna – Ph.D., Associate Professor of the Department of International Relations at the Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages (Almaty, Kazakhstan, e-mail: laura_zh83@mail.ru).

Алғаш жіберілді: 8 қаңтар 2025 жыл

Қабылданды: 12 наурыз 2025 жыл